

W JAKI SPOSÓB MOŻNA USTALIĆ CZAS POWSTANIA ORAZ MIEJSCE POCHODZENIA I UŻYWANIA ŚLĄSKICH RĘKOPISÓW LITURGICZNYCH?

W bibliotekach* Wrocławia (BUWr, BKWr), Opola (WAPO), Nysy (BSD), Krakowa (BJ, BKKr, BDomKr), Gniezna (BKGN) i może jeszcze innych miejscowości znajdują się liczne śląskie rękopisy liturgiczne. Dotychczas zajmowała się nimi przede wszystkim historia sztuki, o ile księgi były iluminowane. W ostatnich latach stały się one przedmiotem zainteresowań badaczy różnych dziedzin, jak historia liturgii, średniowieczna poezja łacińska i muzyka kościelna, dramat liturgiczny, chronologia i inne. Brak dokładnych katalogów zmusza każdego korzystającego ze zbiorów do ponownego przeanalizowania poszczególnych kodeksów oraz ustalenia ich proveniencji i czasu powstania. Niniejszy artykuł jest próbą zestawienia pewnych kryteriów, na podstawie których można — czasem tylko w przybliżeniu — ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych. Dalsze studia zajmujące się tymi rękopisami zapewne wniosą nowe elementy pozwalające uściślić i pomnożyć zestawione tu kryteria. Dla francuskich kodeksów liturgicznych uczynił to V. Leroquais, dla węgierskich P. Rado¹. Ich wnikliwe prace opierają się na długoletnich badaniach bogatej podstawy źródłowej.

Czas powstania rękopisu określają kryteria zewnętrzne, jak kolofony, iluminacje, notatki kronikarskie i nekrologiczne, charakter pisma, materiał piś-

* Skróty: BKWr — Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu; BUWr — Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu; BSD Nysa — Biblioteka Seminarium Duchownego w Nysie; WAPO — Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu; BJ — Biblioteka Jagiellońska w Krakowie; BKKr — Biblioteka Kapitulna w Krakowie; BDomKr — Biblioteka dominikanów w Krakowie; BKGN — Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie.

Rękopisy z literami IF, IQ, B, R, M przed liczbą należą do BUWr.

¹ V. Leroquais: *Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France*. T. 1. Paris 1924 s. I—XXXII. — *Tenże*: *Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*. T. 1. Paris 1934 s. LXII—CXXXIII. — *Tenże*: *Le psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France*. T. 1. Macon 1940 s. LXIII—LXXXV. — P. Rado: *Libri liturgici bibliothecarum Hungariae*. T. 1: *Libri liturgici manuscriptorum ad missam pertinentes*. Budapestini 1947 s. 12 nn. — Zestawienie kryteriów polskich rękopisów liturgicznych przygotowuje ks. W. Danielski (KUL).

mienny, znaki wodne oraz kryteria wewnętrzne, jak wprowadzenie nowych świąt i tekstów liturgicznych.

Miejsce pochodzenia można czasem tylko ogólnie ustalić, a mianowicie, że jest to kodeks śląski, że zawiera liturgię diecezji wrocławskiej w jej średnio-wiecznych granicach; czasem można rozpoznać konkretną kolegiatę, parafię czy klasztor. O pochodzeniu rękopisów mówią kolofony, eksplicyty wspominające wyraźnie o pisarzu lub iluminatorze kodeksu; iluminacje bez oznak warsztatowych, ale pochodzące według orzeczenia historyków sztuki z pracowni mistrza śląskiego; rubryki, teksty, święta i stopnie, określające rangę święta, charakterystyczne dla całej diecezji lub niektórych ośrodków, zwłaszcza klasztorów.

Miejsce powstania kodeksu było często równoznaczne z miejscem jego używania lub później tylko przechowywania, aż do przekazania zabytku bibliotece państwowej czy kościelnej. Niektóre kodeksy jednak zmieniały swoich właścicieli i użytkowników. O miejscu stałego przechowywania lub jego zmiany zaświadczały notatki, podkreślające przynależność kodeksu do jakiegoś kościoła lub klasztoru, z wymienieniem nawet ołtarza. Również notatki kronikarskie i nekrologiczne, herby właścicieli, zapisy, ekslibrisy i super-ekslibrisy wskazują na miejsce używania danej księgi liturgicznej.

Ponieważ niektóre kryteria oznaczają równocześnie tak czas, jak i miejsce powstania i użytkowania rękopisu, omówimy je następnie całościowo, ilustrując je przykładami zaczerpniętymi z kodeksów śląskich.

1. Kolofony, eksplicyty. Niektóre z nich podają pisarza kodeksu i datę ukończenia kodeksu, np.

Liber venerabilis viri magistri Martini Lessner Canonici et plebani nissensis quem conscribere misit et dedit ecclesie sue parochiali sancti Jacobi ibidem utentes eodem Orate deum pro eo. Scriptus per Martinum Wane Capellanum eiusdem de olmutz nacione Anno salutis nostre 1493. (BKWr 3 n).

Marcin Lessner był proboszczem parafii św. Jakuba w Nysie w latach 1482—1493². Opis rękopisu podaje bp W. Urban³.

Explicit missale comparatum per Bartholomeum de Gerisdorff scolasticum ecclesie collegiate sancte et gloriose Virginis Marie Glogovie maioris. Scriptum vero per Nikolaum Czyrps de Boleslavia finitum in die beati Augustini sub anno domini Millesimo Quadringentesimo Tricesimo sexto [...]. (BUWr I F 346).

Kanonik Bartłomiej de Gerisdorff zmarł w r. 1452⁴. Mikołaj Czyrps z Bolesławca na Dolnym Śląsku był w r. 1420 pisarzem miejskim we Wrocławiu⁵. E. Kloss uważa go również za iluminatora tego mszału⁶.

Explicit vaticus vel camerarius comparatus per venerabilem dominum [razura]. Et scriptus per Nicolaum Brevem Kathedralem Cracoviensem discipulum Petri de Brunna. Et finitus [...] sub anno Domini Millesimo Quadringentesimo XII°. (BUWr M 1132).

² J. F. Pedewitz: *Historia ecclesiastica ecclesiae parochialis s. Jacobi Nissae*. Hrsg. von B. Ruffert. Neisse 1905 s. 33, 40. — A. Müller: *Die Pfarrer von Neisse. Ein Beitrag zur schlesischen Presbyterologie*. *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*. Bd. 14: 1956 s. 78.

³ W. Urban: *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*. *Arch. Bibl. Muz.* T. 6: 1963 s. 178 n.

⁴ P. Knötel: *Der Dom zu Gross-Glogau, seine Baugeschichte und seine Denkmäler. Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*. Bd. 5: 1894 s. 28. — J. Heyne: *Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau*, Bd. 3. Breslau 1868 s. 900 (o fundacji Bartłomieja dla kolegiaty w Glogowie w 1452 r.).

⁵ A. Schultz: *Die Breslauer Stadtschreiber im 14. und 15. Jahrhundert*. *Z. des Ver. für Gesch. u. Altert. Schles.* Bd. 10: 1870 s. 162.

⁶ E. Kloss: *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*. Berlin 1942 s. 144, 193.

Mikołaj Brevis z Głubczyc pisał w latach 1410—1421 dla Jana z Żytawy, iluminatora licznych rękopisów śląskich⁷.

Inny kolofon wymienia tylko pisarza kodeksu, którego nie zawsze łatwo zidentyfikować:

Nicolaus halbyndorff scripsit. (BUWr I Q 173).

Pisarz był w 1463 r. wikariuszem katedralnym we Wrocławiu, w 1473 r. mansonarzem przy kościele św. Mikołaja w Świdnicy, a dwa lata później kapłanem biskupa Rudolfa⁸.

2. Iluminacje. M. Bersohn, W. Podlacha, T. Dobrowolski i najobszerniej E. Kloss⁹ zajmowali się iluminowanymi kodeksami śląskimi, ustalając warsztaty, szkoły i dzieła mistrzów. Wyniki ich badań pomagają walczyć przy rozpoznaniu czasu i miejsca pochodzenia rękopisów. Najstarsze iluminacje należą do stylu późno-romańskiego i wykazują wpływy turyngsko-saskiej szkoły malarskiej. Znajdujemy je szczególnie w XIII-wiecznych kodeksach powstałych w cysterskim klasztorze w Lubiążu (BUWr I F 351, 399, 403, 411, 414, 415, 418, 440). W drugiej połowie XIII w. pojawiają się na Śląsku miniatury stylu gotyckiego (BUWr I F 401 — jeszcze ze śladami stylu romańskiego, 412; BKWr 141). Pełny gotyk cechuje mszał cysterski z pierwszej połowy XIV w. (BUWr I F 366). Od ok. 1320 r. inicjały ozdabiano tzw. ornamentyką filigranową (BUWr I F 397, 413). W tym samym okresie zaczęto na całej stronie karty przed kanonem mszalnym umieszczać trójfigurową scenę Ukrzyżowania, na której Matka Boska podnosi do oczu koniec chusty, a św. Jan opiera głowę na dłoni; były to wpływy czeskie (BUWr R 164, zaginął 1945 r.). W mszale z lat 1330/40 (BUWr M 1151) występuje rzadki motyw Chrystusa wiszącego na żywym drzewie, tzw. lignum vitae¹⁰. W miniaturze Ukrzyżowania Mikołaja z Nysy z 1407 r. (BUWr I F 341) pojawia się czwarta postać: św. Maria Magdalena klęcząca u stóp krzyża. W latach 1415—1421 pracował we Wrocławiu Jan z Żytawy¹¹, który wykonał liczne miniatury (BUWr R 165, zaginął, 166, I F 342, 430). W jego warsztacie powstał nowy typ, tzw. historycznego przedstawienia Ukrzyżowania, na którym, obok świętych postaci i ukrzyżowanych łotrów, umieszczono wieloosobowy tłum, opisany w Piśmie św. (Mt 27, 33—56 i paralele). Charakterystyczne dla XV w. są również przedstawienia Matki Bożej z Dzieciątkiem stojącej na sierpcu księżycowym (wpływy czeskie; pierwszy raz u Jana z Żytawy w zaginionym mszale BUWr R 165 z ok. 1415 r.). W latach 1470—1473 pojawiają się wpływy szkoły niderlandzkiej, widoczne w umieszczaniu figur na tle krajobrazu z potokami, drzewami, murami (BUWr I F 361, M 1130; BKWr 432 — zaginął). Około r. 1485 powstało w klasztorze bernardynów wrocławskich szereg ksiąg liturgicznych, dużych rozmiarów, których

⁷ O Mikołaju Brevis z Głubczyc zob. W. Schenk: Rękopisy liturgiczne dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu (XIII—XV w.). *Roczn. teol.-kanon.* T. 6: 1959 z. 3 s. 88.

⁸ L. Radler: Die Präsentorie zu St. Nikolaus in Schweidnitz. Breslau 1936 s. 35. — J. Heyne: Geschichte des Bistums Breslau, Bd. 2. Breslau 1864 s. 211 przyp.

⁹ M. Bersohn: O iluminowanych rękopisach polskich. Warszawa 1900. — W. Podlacha: Miniatury śląskie do końca XIV wieku. W: *Historia Śląska*. T. 3. Kraków 1936 s. 136—246. — T. Dobrowolski: Sztuka na Śląsku. Katowice 1948. — E. Kloss, jw. przyp. 6.

¹⁰ O motywie lignum vitae por. E. Kloss, jw. s. 48 nn, 218, tabl. 51. — W. Podlacha, jw. s. 221—224, 226, 244, tabl. 73. — Motyw ten występuje jeszcze w kodeksach M 1120, 1156.

¹¹ O Janie z Żytawy zob. E. Kloss, jw. s. 135. — T. Dobrowolski, jw. s. 188.

iluminacje wykazują wpływy malarstwa włoskiego i niderlandzkiego (BUWr I F 433, 437, 438).

Na ogół rękopisy ozdabiano inicjałami i obrazkami zaraz po ukończeniu pracy pisarskiej, tak że data wykonania iluminacji pokrywa się mniej więcej z datą początku użytkowania kodeksu. Wydaje się, że pisarz księgi był niekiedy równocześnie jej iluminatorem, jak np. Mikołaj Brevis z Głupczyc (BUWr M 1132 z r. 1412) i Mikołaj Goltberg z Nysy (BUWr I F 341 z 1407 r.)¹². W niektórych wypadkach kodeksy czekały jednak długie lata na szatę zdobną, może z powodu braku odpowiedniego artysty albo pieniędzy na jego wynagrodzenie. Miniatury mszału wrocławskiego z drugiej połowy XIV w. wykonano dopiero ok. 1470 r. (BUWr I F 357). Inny mszał z końca XIV w. otrzymał skromną iluminację ok. 1415 r. (BUWr M 1137)¹³. To samo opóźnienie wynika z noty w aktach kolegiaty św. Jadwigi w Brzegu: 1448. Oct. 14. *De consensu omnium dominorum datus est uaticus magnus [...] Johanni Strelin decano ad ipsius tempora uite et ipse debet eundem illuminare quod promisit*. Liturgiczne rękopisy z Brzegu nie zachowały się; nie wiadomo więc, czy Jan Strelin wykonał zlecenie kapituły kolegiackiej¹⁴.

3. Notatki własnościowe, kronikarskie, nekrologiczne oraz zapisy różnej treści pomagają przy ustalaniu czasu i miejsca powstania kodeksu i jego niekiedy bardzo zmiennych losów.

Np. mszał z XV w. (BUWr R 508) zawiera notatkę: *Istud missale attestatum est ecclesie sancte Barbare*. Kodeks pochodzi więc z kościoła św. Barbary we Wrocławiu, który był filią kościoła św. Elżbiety w tym samym mieście. Od XVII w. dzielił losy publicznej biblioteki miasta Wrocławia mieszczącej się od 1645 r. przy kościele św. Elżbiety. W r. 1865 połączono ją z księgozbiorami kościoła św. Bernardyna i św. Marii Magdaleny oraz utworzono Bibliotekę Miejską, która przetrwała do końca wojny w 1945 r. Ocalałe kodeksy (z 5340 rękopisów pozostało po wojnie ok. 2000 i to w stanie bardzo uszkodzonym) wcielono do Biblioteki Uniwersyteckiej¹⁵.

Notatki wymieniają niekiedy nawet ołtarz, przy którym używano danego mszału, np. *Hoc missale spectat ad altare beate Barbare virginis in Ecclesia sancte Marie Magdalene Wratislaviensis* (BUWr M 1120, podobna notatka w mszale M 1156). Do ołtarza św. Mikołaja w tym samym kościele należał mszał M 1150. Inny mszał (BUWr I F 347) z 1459 r. znajdował się pierwotnie w Lubieniu i dostał się następnie w prywatne ręce; w 1752 r. kupił go od przypadkowego handlarza przeor dominikanów w Głogowie; po kasacie klasztorów w 1810 r. przeszedł do Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Bogate są dzieje mszału z ok. r. 1340/50 (BUWr I F 358), który z klasztoru

¹² W Bayrische Staatsbibliothek w Monachium znajduje się mszał (Clm 14045), pisany „per Petrum dictum Crüger id est tabernatoris quem homines Ratispone nominant Poloner de Slesia wratislaviensis dyocesis”. Śląskie cechy miniatur tego kodeksu potwierdzają przypuszczenie E. Klossa (Jw. s. 231–233), że pisarz był również iluminatorem tego mszału.

¹³ Iluminacja brewiarza z 1407 r. (BUWr R 522) pochodzi od ucznia Jana z Żytawy, który pracował we Wrocławiu w latach 1415–1421. — Mszał z pierwszej połowy XV w. (BUWr I F 359) otrzymał miniatury dopiero ok. r. 1470.

¹⁴ A. Schultze: *Analekten zur schlesischen Kunstgeschichte. Z. des Ver. für Gesch. u. Altert. Schles.* Bd. 10: 1870 s. 139 nr 9. — Zachował się antyfonarz z XIV w. (BUWr BrMus. K 21), pochodzący z Brzegu, ale nie wiadomo, czy tam był używany.

¹⁵ Literaturę do dziejów d. Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu podaje W. Schenk: *Rękopisy liturgiczne dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu (XIII–XV w.) Roczn. teol.-kanon.* T. 6: 1959 z. 3 s. 77–79.

św. Wincentego (norbertanów) we Wrocławiu przeszedł po r. 1386 do kolegiaty św. Mikołaja w Otmuchowie (notatka: *Missale hoc est Collegiate ecclesie sancti Nicolai*), stąd po r. 1477 do kolegiaty św. Jana w Nysie (notatka: *Iste liber est ecclesie collegiate s. Johannis in Nissa*), wyniesionej później do rangi katedry. W 1810 r. kodeks włączono do Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

W kodeksach cysterskich spotykamy notatki własnościowe, współczesne powstaniu rękopisu i późniejsze, dokonane przy uporządkowaniu biblioteki klasztornej. Kilka przykładów: Na dolnym marginesie pierwszych dwóch kart antyfonarza cysterskiego z ok. 1330 r. (BUWr I F 397) współczesna ręka zapisała czerwonym inkaustem: *Liber sancte Marie virginis in heinrichowe*. Ta sama notatka w I F 403; podobna w I F 411 mówi o przynależności kodeksu do klasztoru w Kamieńcu Żąbkowickim, w I F 414 — do klasztoru w Lubiążu. W antyfonarzu XIII-wiecznym wykonano tę notatkę majuskułą, czerwonym i niebieskim inkaustem: *LIBER SANCTE ET GLORIOSE VIRGINIS MARIE IN LUBENS* (I F 401). W r. 1729 uporządkowano bibliotekę w Henrykowie, co wynika z notatki: *Liber Beatissime Virginis Mariae in Heinrichau Sacri Ordinis Cisterciensis Bibliothecae inscriptus 1729* (I F 397; podobne notatki w I F 400, 416, 417)¹⁶.

Podobną inwentaryzację przeprowadzono w klasztorze kanoników regularnych w Żaganiu za czasów opata Krzysztofa Juliana Senftleben (1726—1732)¹⁷. Wtedy zanotowano: *Catalogo Canoniorum Regularium Sagani ad D. V. inscriptus* (np. I F 93, 364, 408). Ostatnie miejsce przechowywania tych śląskich rękopisów liturgicznych, które włączono do Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, można znaleźć w katalogach niektórych zbiorów¹⁸ i odczytać z naklejki, w którą pełnomocnik J. G. Büsching zaopatrywał każdy kodeks po kasacie klasztorów i kolegiat na Śląsku w 1810 r. Pierwszy pobieżny katalog tej biblioteki który się zachował, sporządził Friedrich w 1823 r. Przed r. 1945 W. Göber przygotował materiały do nowego katalogu, którego pierwsze dwa zeszyty ukazały się drukiem, a reszta pozostała w rękopisie¹⁹. Niektóre rękopisy posiadają numer inwentaryzacyjny bibliotekarza moskiewskiego. Są to kodeksy ewakuowane w czasie wojny z Wrocławia, następnie w 1945 r. zabezpieczone przez władzę radziecką i przechowywane w Bibliotece im. W. Lenina w Moskwie, skąd w 1958 r. wróciły do Wrocławia.

O proveniencji rękopisów świadczą również notatki kronikarskie, np. o rozruchach we Wrocławiu w 1418 r. i o śmierci króla czeskiego Władysława w 1457 r. (BUWr R 166), o konsekracji ołtarzy w kościele i szpitalu bożogrobców w Nysie w 1486 r. (I F 352), o wyborze biskupa Przecława z Pogorzeli w 1341 r. (I F 444), o potępieniu Husa w 1415 r. i o koronacji Zygmunta w 1433 r. (I F 445), o objęciu parafii w Chechłowie, pow. Gliwice, w 1508 r. (BKWr 158).

¹⁶ C. H. Rother: *Aus Schreibstube und Bücherei des ehemaligen Zisterzienserklosters Heinrichau. Z. des. Ver. für Gesch. Schles.* Bd. 61: 1927 s. 45 n.

¹⁷ Por. A. Świerk: *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*. Wrocław 1965 s. 31.

¹⁸ Por. M. Walter: *Zbiory rękopiśmienne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Sobótka*. R. 14: 1959 s. 592—595. — W. Schenk: *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. *Arch. Bibl. Muz.* T. 2: 1961 z. 1/2 s. 185 n. — O Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu zob. w przyp. 3 wymienioną pracę bpa W. Urbana.

¹⁹ *Verzeichnis der Handschriften im deutschen Reich. Teil 1: Die Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Breslau*. Bd. 1. Lfg. 1—2. Leipzig 1938—1939.

Notatki nekrologiczne, umieszczone w kalendarzach, dowodzą o używaniu kodeksu we Wrocławiu (M 1157), lub ogólnie na Śląsku (I F 444). Inne zapisy różnej treści wskazują również na miejsce używania rękopisów, gdy wspominają o zakupach ksiąg (M 1159, I F 359), darowiznach (I F 342, 349, 376), o naprawie uszkodzonej księgi (I F 413, 418) i o nowej oprawie (I F 368, 433, 437) oraz gdy podają spis ołtarzy w określonym kościele (I F 344 — w kościele żagańskich kanoników regularnych), lub umieszczają imiona papieży, cesarzy, królów, biskupów i opatów w Exultet wigilii wielkanocnej (I F 408).

4. Charakter pisma pozwala na określenie czasu i niekiedy także miejsca powstania kodeksu, jednak tylko w przybliżeniu, ponieważ właśnie księgi liturgiczne cechuje pewien konserwatyzm trzymający się tradycji. W liturgicznych zabytkach śląskich występuje minuskuła wczesnogotycka do końca XIII w., zwłaszcza w kodeksach cysterskich (I F 351, 411, 414, 415, 418, 463), w których zauważa się nawet elementy tzw. ductus portensis, przejętego przez skryptorium w Lubiążu z macierzystego klasztoru w saskiej Pforcie. Jego cechy opisuje W. Semkowicz²⁰. Pergaminowe kodeksy XIV i XV w. pisano minuskułą gotycką, przeważnie w formie kaligraficznej tekstury gotyckiej. Pięknym pismem oznaczają się tu prace Mikołaja z Nysy z początku XV w. (BUWr I F 341). Późniejsze papierowe kodeksy pisano kursywą gotycką, albo bardziej czytelną bastardą (od połowy XV w.)²¹.

5. Pergamin i papier. Znaki wodne. Kodeksy liturgiczne wykonywano zasadniczo na pergaminie. W śląskich rękopisach używano tzw. pergaminu północnego, który według W. Semkowicza jest grubszy, tęższy, nie tak miękki i delikatny jak pergamin włoski²². Ten ostatni spotkałem tylko w jednym kodeksie wrocławskim, w brewiarzu rzymskim z końca XV w., pochodzenia zachodniego (BUWr M 1468).

W XV w. pojawiają się rękopisy papierowe, w pierwszej połowie tego stulecia jeszcze rzadko (BUWr I F 45, 93 k. 236—259 — z pierwszej połowy XV w., 75 z 1413 r.), natomiast w drugiej połowie dosyć często (BUWr R 526, 3057, M 1124, 1155, I F 363, 370, BKWr 58, 170 i inne). Mimo to powstawały jednak jeszcze nadal kodeksy pergaminowe, zwłaszcza graduauły, antyfonarze i psalterze (BUWr R 504, B 1714 — graduauły z końca XV w., R 3065, 3066 — psalterze z końca XV w.; BKWr 61 n — graduauł z XVI w.; 60 n i 62 n — antyfonarze z XVI w.). Nawet XVII-wieczny rytuał z Nysy (9 n) wykonano na pergaminie.

W rękopisach papierowych należy zwrócić uwagę na znaki wodne czyli filigrany, widoczne, gdy na papier patrzymy pod światło, naprowadzające nas na wytwórnę papieru. Ze względów technicznych filigrany ulegały co kilka lat zmianie, co jest pomocne przy określaniu czasu powstania niedatowanego rękopisu, uwzględniając przy tym, że między produkcją papieru a

²⁰ W. Semkowicz: *Paleografia łacińska*. Kraków 1951 s. 338 n. — Elementy ductus portensis wykazuje pismo graduaułów cysterskich z Lubiąża z XIII w., BUWr IF 402, 411, 414, 415, 418; pojawia się w nich nawet element leodyjskiego pisma, a mianowicie charakterystyczny warkoczyk, co nasuwa przypuszczenie o powiązaniach Lubiąża przez Pfortę z klasztorem w Altenkamp, gdzie cystersi pisali duktem leodyjskim (por. Semkowicz, jw., s. 341 n).

²¹ Por. W. Semkowicz, jw. s. 344—408.

²² Tamże s. 50.

zużytkowaniem go mogło upłynąć przynajmniej 10—15 lat²³. Filigrany spotykane w Polsce opublikowali Lelewel, Piekosiński, Badecki i Siniarska-Czaplicka oraz Briquet, Lichaczew i Laučevičius²⁴. 25 filigranów ze Śląska z lat 1503—1798 opublikowała K. Maleczyńska²⁵. Dla rozpoznania filigranów występujących w śląskich księgach liturgicznych od XV w. trzeba jednak sięgnąć po Briqueta, ponieważ używano wtedy na Śląsku wyłącznie papieru importowanego, w XIV i XV stuleciu włoskiego, a od końca XV i w XVI w. również francuskiego, szwajcarskiego i przede wszystkim niemieckiego. Dopiero od końca XV w. zaczęto używać papieru śląskiej produkcji²⁶. W kodeksach liturgicznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu spotkałem filigrany od r. 1363²⁷. Kodeks z filigranem tego roku (I F 45) napisano jednak dopiero w pierwszej połowie XV w., ponieważ w tej samej części rękopisu figurują także późniejsze znaki wodne (z 1415 r.).

6. Herby, ekslibrisy i superekslibrisy wskazują na właściciela rękopisu i miejsce jego używania.

Spotykamy np. herb liliowy biskupów wrocławskich z głową św. Jana Chrzciciela, patrona diecezji (BUWr I Q 173: *Liber ordinis ecclesie wratislaviensis*, druga poł. XV w., z kolegiaty w Nysie), godło Jana IX Queschwitz, opata norbertanów wrocławskich w latach 1586—1596 (I F 361), godło Andrzeja I, opata cystersów henrykowskich w l. 1554—1574 (I F 416).

Dominikanie wrocławscy oznaczyli swoje kodeksy w XVIII w. ekslibrisem nalepionym na wewnętrznej stronie przedniej okładki z nadrukiem: *Ex Bibliotheca F. F. Ordinis Praedicatorum Wratislaviensium ad Sanctum Adalbertum* (I Q 184, 204, 230).

Niektóre księgi pochodzące z kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu posiadają ekslibris *Depositum der Elisabethkirche*, prawdopodobnie od czasu włączenia ich do b. Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu w 1865 r. (BUWr R 3061, 3062, 3065, 3066).

Nowe oprawy kodeksów otrzymały czasem tytuł i rok, a nawet nazwę kościoła lub klasztoru, do którego księga należała; tak mszał z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (M 1150, z pocz. XV w.) został w 1510 r. odnowiony, a na oprawie wyłoczono *Miss. Wratisl. 1511*. Superekslibrisem jest

²³ Tamże s. 59—61.

²⁴ J. Lelewel: Bibliograficznych ksiąg dwoje, T. 1. Wilno 1823. — F. Piekosiński: Średniowieczne znaki wodne zebrane z rękopisów przechowywanych w archiwach i bibliotekach polskich, głównie krakowskich. Wiek XIV. Kraków 1893 (Cyt. Piekosiński: Wiek XIV). — Tenże: Wybór znaków wodnych z XV stulecia. Z. 1. Kraków 1896 (Cyt. Piekosiński). — K. Badecki: Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1362—1600. Lwów 1928. — J. Siniarska-Czaplicka: Znaki wodne papierni Mazowska w latach 1750—1850. Łódź 1960. — Taz: Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku. Wrocław 1969. — C. M. Briquet: Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leurs apparition vers 1282 jusqu'en 1600. 2 éd. T. 1—4. Leipzig 1923 (Cyt. Briquet). — N. P. Lichačev: Paleografickoe značenie bumaznyh vodjanyh znakov. Č. 1—3. Peterburg 1899. — E. Laučevičius: Popierius Lietuvoje. XV—XVIII a. Vilnius 1967.

²⁵ K. Maleczyńska: Dzieje starego papiernictwa śląskiego. Wrocław 1961 (tamże bibliografia starszych wydawnictw filigranów śląskich).

²⁶ Tamże s. 129 n.

²⁷ BUWr I F 45 (1363—1415, Briquet nr 3226, 14627, 4631), I F 93 k. 236—259 (1415—1427, Briquet nr 15659 odmiana), I F 363 (1436—1469, Briquet nr 14759 odmiana, nr 14832), I F 536 (1391—1400, Piekosiński: Wiek XIV nr 70, 73 odmiany), I F 564 (ok. 1400 r., Piekosiński nr 642 odmiana).

wyżej wymienione godło opackie na oprawie rękopisu I F 361. Kanonicy regularni we Wrocławiu, przeoprawiając stary mszał z drugiej połowy XIV w. (I F 367) umieścili napis: *Missale M.D.L.XX.AR*. Litery AR oznaczają Arena, tj. klasztor in Arena, na Piasku. Na rękopisie klasztoru cysterskiego w Kamieńcu Ząbkowickim z XIV/XV w. (I F 462) figuruje superekslibris: AAC 1586, co znaczy Abbas Antonius Camencensis, który tu był opatem w latach 1572—1596²⁸.

7. Do kryteriów rozpoznawczych rękopisów należą również notacja muzyczna²⁹, rodzaj chorału gregoriańskiego³⁰ oraz oprawy kodeksów³¹. Zagadnienia te wymagają jednak specjalistycznych studiów.

Odnaalezienie i zauważenie wszystkich kryteriów, dotąd wyliczonych, zajmuje często dużo czasu i zmusza do studium prac monograficznych z różnych dziedzin, jak historia, historia sztuki, paleografia, księgoznawstwo, heraldyka, muzykologia itd. Jeszcze więcej czasu i trudu wymagają jednak kryteria liturgiczne, na podstawie których można ustalić, czy księga zawiera liturgię diecezji wrocławskiej czy zakonną, oraz określić w przybliżeniu czas powstania i okres używania kodeksu. Do tych kryteriów liturgicznych należą rubryki, teksty liturgiczne oraz święta i ich ryty (stopnie, rangi) charakterystyczne dla poszczególnych ośrodków.

8. Rubryki. W XIV w. wyodrębniają się coraz wyraźniej księgi liturgiczne poszczególnych diecezji, co czasem zaznaczono rubryką: „missale (breviarium, agenda) secundum ecclesiam cracoviensem, plocensem itp.”. W księgach zawierających liturgię diecezji wrocławskiej, praktykowaną w parafiach oraz wzorowaną na liturgii katedry i kolegiat, powtarzają się często rubryki następujące: *secundum chorum wratislaviensem* (np. I F 346, 347, 348, 349, 350), *secundum chorum ecclesie wratislaviensis* (R 166), *in choro S. Johannis* — patrona katedry wrocławskiej (M 1140), *incipiunt suffragia secundum ordinem ecclesie wratislaviensis, ecclesia wratislaviensis tenet preces in vigilijs apostolorum* (I F 442), *suffragia secundum chorum s. Johannis wratisl.* (I F 445). Rubryka: *Ordo recipiendi novos Canonicos* wskazuje na kolegiatę (BKWr 14 n, rytuał z kolegiaty w Nysie). Graduał cysterski z końca XIII w. (I F 412) wymienia w rubryce nawet kościół klasztorny w Kamieńcu Ząbkowickim: *Officia que canuntur in Templo Camencensi*, a rubryki brewiarza z r. 1457 (I Q 174) wspominają kilka razy o kościele *beate marie virginis wratislaviensis in Arena* (na Piasku).

9. Teksty liturgiczne. Mszały cysterskie można poznać po tekście *memento vivorum* w kanonie. Słowa: „pro quibus tibi offerimus vel” nie należały bowiem pierwotnie do tej modlitwy, pojawiają się dopiero w sakramentarzach IX w. i przyjęły się na ogół od X stulecia. Wyjątek stanowili cystersi, którzy w swojej liturgii do r. 1618 tego dodatku do kanonu nie wprowadzili³². Dlatego brakuje tych słów również w mszałach śląskich cy-

²⁸ J. Heyne, jw. Bd. 3 s. 1149.

²⁹ W. Semkowicz, jw. s. 490—513, zwłaszcza s. 505—513: Nutacja muzyczna w Polsce. — A. Sutkowski: Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych. *Musica medii Aevi*. T. 1: 1965 s. 53—68.

³⁰ H. Feicht: Muzyka liturgiczna w polskim średniowieczu. *Musica medii Aevi*. T. 1: 1965 s. 31 n.

³¹ W. Semkowicz, jw. s. 132—140.

³² J. A. Jungmann: *Missarum sollemnia*. 5 verb. Aufl. Bd. 2. Wien 1962 s. 209. — B. Botte: *Le Canon de la Messe Romaine*. Louvain 1935 s. 34.

stersów: BUWr I F 351, 353, 366, 368. Pierwszego z nich (I F 351) używano później w kolegiacie w Głogowie, dlatego uzupełniono brakujące słowa kanonu.

Liturgia kanoników regularnych była zasadniczo zgodna z liturgią diecezjalną, posiada jednak pewne tradycje odrębne, np. tzw. „epistola farcita”, tj. lekcja w formie dialogu między lektorem i chórem³³. Spotykamy ją w graduale wspomnianych kanoników z drugiej połowy XV w. (I F 387).

Badania H. Kowalewicz³⁴ nad sekwencjami (prozami) mszalnymi wykazały bogate Proprium śląskie w tej dziedzinie. Niektóre sekwencje śpiewano tylko na Śląsku:

Proza wielkanocna *Arma splendent celestia* (H. K. s. 46)³⁵,

de S. Spiritu *Amor patris filiique* (H. K. s. 37),

de martyribus *Dulci sono melodie* (H. K. s. 38)³⁶,

de uno martyre *Benedictus rex sanctorum* (H. K. s. 43),

de S. Sepulcro *Victime paschali* (H. K. s. 71)³⁷.

W drugiej połowie XV w. pojawiają się prozy:

de S. Facie Domini *Salve, decus seculi* (H. K. s. 72),

in Praesentatione BMV *Angelorum mandatricem* (H. K. s. 82),

de decem milibus martyrum *Regi celi iubilemus* (H. K. s. 140);

a na początku XVI w. prozy:

de humiliatione Christi *Ad Jesu Christi gloriam* (H. K. s. 141),

de s. Otilia *Favus distillans* (H. K. s. 142).

Nawet niektóre kościoły parafialne miały swoją odrębną tradycję sekwencyjną: Prozy de S. Agnethe *Plausu cordis iubiloso* oraz in Visitatione MBV *A mundi felle subleva* znają tylko mszały kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (M 1127, 1131; H. K. s. 44, 80). Bogatsze było proprium kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu:

de S. Hieronimo *Puer natura nobilis* (H. K. s. 73),

de SS. Fabiano et Sebastiano *Presul, sancte Fabiane* (H. K. s. 74),

de S. Materno *Laudet Deum salvatorem* (H. K. s. 75),

de S. Aegidio *Salve, pater coronate* (H. K. 76),

de Conceptione BMV *O quam felix es, Maria* (H. K. 77)³⁸,

in Visitatione BMV *Ersurgens diva ratione* (H. K. 85).

Niektóre sekwencje są charakterystyczne dla ośrodków zakonnych. Tylko w rękopisach kanoników regularnych spotykamy następujące prozy:

de BMV *Salve, virgo digna laude* (H. K. s. 81),

de BMV sub octava Pentecostes *Veni, mater deica* oraz inna

de BMV o tym samym początku (H. K. s. 39—41),

in festo Mariae Nivis *Laudes Deo altissimo* (H. K. s. 81),

de S. Rocho *Congaudent sancti* (H. K. s. 83),

³³ Życzliwa informacja p. doc. J. Woronczaka, który ten ciekawy szczegół w księgach śląskich kanoników reg. zauważył. — Por. J. A. Jungmann, jw. Bd. 1 s. 536 przyp. 5.

³⁴ H. Kowalewicz: *Cantica medii aevi polono-latina*. T. 1: *Sequentiae*. Varsoviae 1964 (skrót: H. K.).

³⁵ Poza śląskimi kodeksami zachodzi ona tylko w jednym rękopisie krakowskim (BKKr 2), który jednak zawiera elementy śląskie.

³⁶ Jest również w mszale BKGn 93, pochodzącym może ze skryptorium śląskiego.

³⁷ Wzorowana na sekwencji wielkanocnej o tym samym początku. Od XVI w. przejęta przez Kraków.

³⁸ Znajduje się także w graduale tarnowskim z r. 1526, w części przechowywanej w Muzeum Cieszyńskim.

de S. Monica *Gaude, sancta ecclesia* (H. K. s. 89),
de S. Hedwigi *Collaudantes Christum Deum* (H. K. s. 42).

Do Proprium norbertanów (premonstratensów) śląskich należały następujące prozy:

de S. Stanislao *Leta mundus*, przejęta z Krakowa³⁹ (H. K. s. 16),

in Conceptione BMV *Alma Jesse* (H. K. s. 34),

de martyribus *O et Alpha salutaris* (H. K. s. 35),

de S. Margaretha *Ave, martyr gloriosa* (H. K. s. 49)⁴⁰.

Dwie prozy maryjne były wspólne kanonikom reg. i norbertanom:

de BMV *Gaude, virgo dulcissima* (H. K. s. 36) oraz

Salve, David stirps divina (H. K. s. 41).

Badania nad prozami dowodzą, ile kryteriów liturgicznych można by jeszcze z rękopisów śląskich wydobyć, opracowując np. kultury świętych, msze wotywny, Commune Sanctorum, modlitwy stałe mszy św., jak modlitwy tzw. małego kanonu (modlitwy ofertoryjne). Mszę wotywną *contra mortalitatem*, powstałą w czasie „czarnej śmierci” (Klemens VI, 1342—1352) dopisano w mszale z kolegiaty głogowskiej (BUWr I F 355). Biskup Rudolf zarządził w r. 1473, by w sufragiach obok świętego Jana Chrzciciela umieszczać także św. Jana Ewangelistę i św. Wincentego diakona, współpatronów katedry wrocławskiej, oraz by w preces, w wezwaniu *Domine, salvos fac principes nostros* uwzględnić również króla: *Domine, salvos fac regem et principes nostros*⁴¹.

Niektóre teksty na Dzień Zaduszny spotykamy tylko w księgach śląskich⁴²: w formularzu *Si enim credimus* (Introit), lekcja *Ecce mysterium* — 1 Kor 15, 51—57 (BKWr 44 n, 48 n, 75 n, 142, 143; BUWr I F 355, B 1710, M 1131); ewangelia *Venit hora* — J 5, 25—29 (BUWr I F 342, B 1711, M 1116). śpiew komunijny *Tuam, Deus, deprecemur pietatem, ut eis tribuere digneris lucidas et quietas mansiones. Pro quorum memoria Corpus Christi sumitur, dona eis, Domine, requiem sempiternam, et lux perpetua luceat eis. Pro quorum memoria Sanguis Christi sumitur, dona eis, Domine, requiem sempiternam*⁴³. Charakterystyczną dla mszałów śląskich jest również niezmienna rubryka przed formularzem Dnia Zadusznego: *Sciendum quod in crastino omnium sanctorum tenetur memoria animarum. In prima missa Requiem cum suo officio et coll[ect]a Fidelium, sed in summa missa dicitur Si enim credi-*

³⁹ Por. W Schenk: Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Lublin 1959 s. 62.

⁴⁰ Cytowany przez H. K. kodeks BUWr IF 358 jest pochodzenia norbertańskiego. Używano go później w kolegiacie w Otmuchowie i Nysie.

⁴¹ J. Sawicki: Concilia Poloniae. T. 10: Synody diecezji wrocławskiej. Wrocław 1963 s. 502. — Suffragia brewiarzowe na Śląsku podaje J. Jungnitz (Das Breslauer Brevier und Proprium. Breslau 1893 (Cyt. Jungnitz: Brevier) s. 11): Suffragia de sancta Cruce, de B. Maria V., de s. Michaelae, de s. Joanne Baptista, de ss. apostolis Petro et Paulo, de s. Joanne Evangelista, de s. Adalberto m., de s. Vincentio Levita, de ss. Martyribus, de s. Martino, de s. Nicolao, de ss. Confessoribus, de s. Magdalena, de s. Hedwige, de ss. Virginibus, de Pace, de Omnibus Sanctis. — Kościoły lokalne dodawały jeszcze swoich patronów, np. brewiarz z kolegiaty raciborskiej (BDomKr) wymienia św. Tomasza Kantuaryjskiego, patrona kolegiaty.

⁴² Na podstawie pracy licencjackiej ks. A. Labuddy (Liturgia Dnia Zadusznego w Polsce do wydania Rytuału Piotrkowskiego (1631) w świetle ksiąg liturgicznych. Lublin 1968, maszynopis).

⁴³ We wszystkich dwudziestu przez A. Labuddę przejranych mszałach śląskich. Później tekst ten pojawia się w drukowanych mszałach od r. 1509 oraz w mszale plockim z 1520 r. na trzecim miejscu.

*mus cum suo officio et collecta] Fidelium*⁴⁴. Na końcu oficjum brewiarzowego odmawiano szereg modlitw, nie spotykanych w innych diecezjach⁴⁵.

W formularzu o św. Stanisławie biskupie charakterystyczne dla śląskich kanoników reg. są następujące teksty⁴⁶.

Śpiew międzylekcyjny Alleluia:

Alla. O Stanislave martyr, pro salute totius mundi Christum deprecare.

Alla. Surrexit pastor bonus... (BUWr I Q 195, 197);

albo w nieco innej formie:

Alla. Stanislave martir Christi sanctissime, sedule pro salute totius mundi Christum deprecare. Alla. Surrexit... (BKWr 154).

Sekreta (super oblata):

Immaculatam hostiam tibi, Domine, reuerenter offerimus, cuius desiderium ecclesiasticum beati Stanislai martiris tui atque pontificis oracionibus senciamus. Per. (BUWr I F 343, 344, I Q 195, 199; BKWr 154).

Pokomunia.

Sancti Stanislai martiris tui atque pontificis frustratim concisi, sed in uirtute mirabili solidati, quesumus Domine, per hec sancta misteria muniamur presidio, quem aquilarum et luminarum celestium decorasti obsequio (źródła jak przy sekrecie)⁴⁷.

Słowa *Sorores, sobrie estote* na początku lectio brevis komplety w brewiarzu z XIV w. (BKWr R 2601) wskazują na nie rozpoznany dotąd żeński klasztor śląski.

10. Kalendarz. *Proprium Sanctorum. Proprium de Tempore*. Kalendarze kościelne cechowała od samych początków duża różnorodność. Każdy kraj miał swój kalendarz, a w poszczególnych krajach każda diecezja pielęgnowała swoje lokalne tradycje, które ulegały z biegiem wieków zmianom dotyczącym intensywności niektórych kultów w różnych okresach, daty obchodzonych świąt, wprowadzenia świąt nowych i zanikania nieraz starszych kultów. Dopiero reforma ksiąg liturgicznych za czasów Piusa V (brewiarz 1568, mszał 1570) ustaliła jednolity kalendarz dla całego Kościoła. Zwyczaje krajowe lub diecezjalne i zakonne znalazły uwzględnienie w nieco późniejszych *Propria*.

Najdawniejsze księgi liturgiczne, używane w Polsce, pochodzą z Zachodu i nie posiadają jeszcze cech polskich⁴⁸. Własne kalendarze diecezji polskich

⁴⁴ Od 1483 r. rubryka wymienia już tylko formularz Requiem: *Sciendum quod in crastino omnium sanctorum tenetur memoria animarum scilicet Requiem cum sola coll. Fidelium*.

⁴⁵ *Subvenite, Chorus, Offerentes, Kyrie, Pater noster, wersety, oratio: Tibi Domine commendamus animas. Misericordiam tuam Domine. Antiphona: Suscipiat vos Christus qui vocavit vos. Przed i po psalmie 113. Oratio: Omnipotens sempiternus Deus, qui humani generis animas. Ps 114—119. Resp.: Principes persecuti sunt me gratis. Antiphona: Chorus. Oratio: Divi vulneris novitate. Ps 50. Kyrie. Pater noster, wersety. Oratio: Fidelium. — Missa defunctorum.*

⁴⁶ Por. W. S c h e n k: Kult św. Stanisława s. 59, 65, 66.

⁴⁷ Przytoczone teksty sekrety i pokomunii występują również w innych diecezjach, stanowią więc cechę śląskich kanoników reg. tylko wtedy, gdy inne kryteria wskazują na śląskie pochodzenie kodeksu.

⁴⁸ Do nich należą: *Missale plenum XI/XII* (BKGN 149), *Sakramentarz tyniecki XI w.* (BN) i kalendarz z XI w. zawarty w Kodeksie Gertrudy. Kalendarze tych trzech źródeł opublikowano w *Chronologii polskiej* pod red. B. Włodarskiego (Warszawa 1957 s. 201—217). — Poza tym por. J. Fijałek: *Księgi liturgiczne oraz święta i święci katedry krakowskiej z początku w. XII. Nowa Pol. sacra*. R. 1. 1928 s. 351—364, gdzie podaje rekonstrukcję kalendarza na podstawie zawartości benedykcyjonału katedry krakowskiej XI/XII w. (BKKr 20/40).

powstały dopiero w XIII/XIV w. i otrzymały swoją charakterystyczną formę w XV stuleciu; wtedy bowiem skreślono różne imiona, którymi starsze kalendarze były niekiedy przeładowane a których świąt właściwie nie obchodzono i stąd też w *Proprium Sanctorum* ich formularzy nie umieszczono. W zamian za to kalendarze późniejsze bardziej uwzględniają powstałe lokalne tradycje polskie. Patrocynia kościołów, rocznice konsekracji świątyń, kult relikwii, patronów polskich, osobiste dewocje książąt albo biskupów, wyrażające się w różnych fundacjach, powodowały, że kalendarze poszczególnych diecezji, a nawet katedr, kolegiat i parafii, nabrały coraz bardziej swoistego charakteru, po którym można poznać pochodzenie danej księgi liturgicznej.

Kalendarze średniowiecznej diecezji wrocławskiej opublikowali dotychczas H. Grotefend, A. König, K. Jasiński i B. Włodarski⁴⁹. Prace wymienionych autorów podają kalendarze bez komentarza. Pierwszym i jak dotąd jedynym autorem, który wydając kalendarz wrocławski dołączył objaśnienia do licznych świąt i zaznaczył niektóre typowe cechy kalendarza śląskiego, był historyk wrocławski ks. J. Jungnitz⁵⁰. Przedrukowując kalendarz brewiarza wrocławskiego z r. 1521, stanowiący końcową fazę rozwoju przedtrydenckiego kalendarza śląskiego, nie uwzględnił on oczywiście różnych kultów, które w okresie poprzednim przez pewien czas istniały a potem wygasły.

Korzystając z kalendarza i z świąt, umieszczonych w *Proprium de Tempore* i w *Proprium Sanctorum*, celem odnalezienia kryteriów rozpoznawczych danego kodeksu należy uwzględnić kilka odrębnych zagadnień, a mianowicie określenie stopni świąt, kalendarz i jego zgodność lub niezgodność z zawartością księgi, daty kanonizacji świętych i ustanowienia nowych świąt Pańskich czy maryjnych oraz wprowadzenie ich przez diecezję i poszczególne zakony.

Klasyfikacja świąt według stopni, nieznana do XI w., rozwinęła się dopiero w XIII stuleciu i została rozpowszechniona przez franciszkanów. W XV w. każda diecezja posiadała swoją ustaloną hierarchię świąt, od 3 do 6 stopni o różnych nazwach⁵¹. Mszał czternastowieczny (1330/35) z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (BUWr M 1151) zna tylko dwa rytzy: simplex i duplex; inny natomiast mszał z tego samego stulecia (BKWr 143) wymienia w kalendarzu cztery stopnie: commemoratio, trium lectionum, novem lectionum, duplex. W XV w. doszedł jeszcze stopień „triplex”, którym oznaczono początkowo tylko kilka, a od połowy tegoż stulecia ponad 10 najważniejszych świąt⁵². Kalendarze zakonne mają odrębną klasyfikację

⁴⁹ H. Grotefend: *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Bd. 2. Abt. 1. Hannover 1892 s. 23—28. — *Das Kalendarium des Breslauer Kreuzstiftes verbunden mit einem Cisionianus*. Hrsg. von A. König. *Z. des Ver. für Gesch. u. Altert. Schles.* Bd. 7: 1866 s. 303—343; por. uzupełnienia w Bd. 9: 1869 s. 404 n (Mache). — *Chronologia polska* s. 175—184.

⁵⁰ J. Jungnitz: *Brevier* s. 38—66; na dalszych stronach podaje wykaz obowiązujących świąt z 1501 r. i rozwój wrocławskiego *proprium* brewiarzowego od 1662 do 1893 r.

⁵¹ Najbardziej rozpowszechnione nazwy stopni świąt podaje H. Grotefend (*Zeitrechnung*. Bd. 1 s. 60).

⁵² Boże Narodzenie, Wielkanoc, Zesłanie Ducha Świętego, najwyższe święta maryjne, patronów diecezjalnych (św. Jana Chrzciciela, św. Jadwigi) i innych świętych, np. św. Stanisława Bpa. W drukowanych kalendarzach z lat 1483—1521 ponad 20 świąt oznaczono rytym triplex.

świąt⁵³. Kanonicy regularni św. Augustyna w Żaganiu i Wrocławiu stosowali kalendarz diecezjalny dodając swoje lokalne i zakonne święta.

Kalendarz pisał na ogół kopista całej księgi. Wtedy pochodzi z tego samego czasu, co cały rękopis. Zwykle uzupełniono później, tak kalendarz jak i Proprium de Tempore lub Proprium Sanctorum, nowymi świętami i tekstami. W starszych kalendarzach umieszczano w każdym dniu jedno albo kilka imion świętych, nie posiadających często formularza mszalnego lub oficjum brewiarzowego. Nie obchodzono ich świąt. Dlatego kalendarze, o ile podają stopnie świąt, opuszczają wtedy rangę.

W niektórych kodeksach kalendarz stanowi zupełnie odrębną część księgi; jest albo starszy albo młodszy od reszty rękopisu. Wtedy należy wiek poszczególnych części księgi osobno ustalić. Np. na rps BUWr I F 351 składają się trzy części różnego wieku: kalendarz z ok. r. 1300, mszał bez Proprium Sanctorum z ok. r. 1320/30 oraz mszał drugi, cysterski, z ok. r. 1250, dostosowany później do użytku duchowieństwa diecezjalnego.

Na koniec podajemy niektóre cechy diecezjalnego kalendarza śląskiego, daty kanonizacji i wprowadzenia lub przyjęcia nowych świąt, zmiany sposobu ich obchodu, tzn. stopnia i daty. Czynimy to nie chronologicznie, ale ze względów praktycznych według porządku kalendarzowego.

21 I Agnetis v. m.

W XIV w. festum novem lectionum (BKWr 143; BUWr M 1151) i festum fori (źródła jw. i BUWr I F 351 z ok. 1300 r.), od r. 1497, na mocy statutu synodalnego bpa Jana IV, festum duplex i festum chori. Ryt duplex występuje jednak już wcześniej, np. w kal. Missale Wratisl. impr. 1483, Mainz, Petrus Schoeffer⁵⁴.

22 I Vincentii levite m.

Patron wrocławskiej kapituły katedralnej i współpatron katedry. Hieronim, pierwszy biskup wrocławski (1051—1062) po reakcji pogańskiej i najeździe Brzetyśława, przywiózł z Rzymu relikwię świętego do miejscowej katedry⁵⁵. Dlatego jego święto należało do festa fori novem lectionum (katalog świąt z lat 1330/35 w BUWr M 1151), a w XV w. do świąt rytu triplex. Kalendarze drukowane w l. 1483—1521 wykazują niejednolitą praktykę: w brewiarzach ma ryt triplex, natomiast w mszalach — ryt duplex.

14 II Valentini m.

Figuruje już w kal. z ok. 1300 r. (BUWr I F 351), festum III lect. (BKWr 143 z XIV w., popraw. na IX lect.). Bp Rudolf (1468—1482), szczególnie czciciel świętego, podniósł jego święto do rangi IX lect. i podarował katedrze srebrny relikwiarz z relikwią świętego⁵⁶.

⁵³ Cystersi: Duodecim lectiones tres missae, XII lect. duae missae, XII lect. missa, missa, commemoratio, collecta (praefatio) sola.

Domnikanie: Totum duplex, dupl., semidupl., simplex, memoria.

Franciszkanie: Duplex majus, dupl. minus, semidupl., solenne.

Joannici: Totum dupl., dupl., semidupl., novem lect., trium lect., commemoratio (memoria).

Premonstratensi: Duplex, celebre, novem lect., trium lect., antiphona. — Por. H. Grotefeld: Zeitrechnung. Bd. 2. Abt. 2 s. 23, 34—37, 41, 44, 51.

⁵⁴ J. Sawicki: Concilia Poloniae. T. 10 s. 552. — J. Jungnitz: Brevier s. 42.

⁵⁵ J. Jungnitz: Brevier s. 42. — J. Heyne, jw. Bd. 1 s. 119.

⁵⁶ J. Jungnitz: Brevier s. 45. — J. Heyne, jw. Bd. 3 s. 721. — N. Henel: Silesiographia renovata schollis, observationibus et indice aucta. P. 2. Wratislaviae 1704 cap. VIII § 43 s. 120.

21 II *Inventio pueri Jesu*. Inne nazwy: *Festum inventionis s. Marie sicut invenit puerum Jesum in templo inter doctores*. *Inventio Salvatoris in templo*.

Bp Wacław wprowadził to święto listem pasterskim z dnia 30 V 1395, ustalając je w dwa lata później na 21 lutego⁵⁷. Ze Śląska przeszło do diec. miśnieńskiej (1442 r.)⁵⁸. W diec. wrocławskiej święto nie utrzymało się długo, jego formularz mszalny zachował się jednak wśród mszy wotywnych. Dopisano go w mszale kolegiaty głogowskiej sprzed r. 1415 (BUWr I F 356) i umieszczono w drukowanym mszale wrocławskim z 1505 r.

3 III *Cunegundis v.*, kanoniz. 1200 r.

Kalendarze diecezji polskich znają tylko święto translacji 9, 10 i 12 września⁵⁹. Święto marcowe figuruje jedynie w kal. śląskim (BKWr 143, 52 n, 75 n).

4 III *Translatio s. Wenceslai m.*

Święto w kal. śląskim od połowy XIV w., tj. od czasów bpa Przeclawa z Pogorzeli (1342—1376), zwolennika korony czeskiej, z początku jako festum III lect., w XV w. niemal powszechnie IX lect.⁶⁰.

7 III *Thome de Aquino de ord. pred.*, kanoniz. 1323 r.

W kal. śląskim od drugiej połowy XIV w. (BKWr 44 n, 47 n, 52 n, 75 n). W starszych kalendarzach uzupełniono brakujące święto (BKWr 141, 143 — adnotacja: *Thome de aquino IX l.*).

19 III *Joseph nutritoris Domini*.

Święto pojawia się w wiekach średnich w licznych kalendarzach diecezjalnych i zakonnych (serwici 1324, franciszkanie 1399, karmelici dawno przed r. 1479, choć nie było statutu kapituły generalnej), a od 1479 r. w brewiarzu rzymskim. Przed tym rokiem notują je nieliczne kodeksy śląskie (BKWr 143, XIV w.; BUWr R 164 z 1325 r., zaginął, R 166 z ok. 1420⁶¹). Nawet drukowane kalendarze z lat 1483—1521 nie umieszczają św. Józefa, mszały z tego okresu posiadają jednak formularz z sekwencją *Gaude Joseph, fili David*, nie pod 19 marca, ale pod koniec *Proprium Sanctorum*⁶².

23 IV *Adalberti ep. m.*

Na Śląsku spotykamy jego święto w najstarszych zachowanych (cysterskich) księgach liturgicznych (BUWr I F 411, 412, 418). W katalogu świąt z lat 1330/35 (BUWr M 1151) dzień „*Adalberti et Georgii simul*” należy do świąt nakazanych, do „*fasta, que populus simul cum ecclesia celebrat*”. W XV i XVI w. posiada najwyższy stopień „*triplex*”. Św. Jerzego umieszczają wtedy niektóre kalendarze pod

⁵⁷ Dokumenty opublikował A. Schönfelder (*Zwei Schreiben des Bischofs Wenzel von Breslau inbetreff Einführung des Festes Inventio s. Mariae*, *Schles. Pastoralbl.* Bd. 21: 1900 s. 147—149, 157—159).

⁵⁸ H. Grotendorf: *Zeitrechnung*. Bd. 1 s. 62, Bd. 2. Abt. 1 s. 118. — A. Schönfelder: *Geschichte des Festes Inventio pueri Jesu in Deutschland*. *Historisches Jahrb.* Jg. 26: 1905 s. 567—574; A. Franz: *Die Messe im deutschen Mittelalter. Beiträge zur Geschichte der Liturgie und des religiösen Volkslebens*. Freiburg i. Br. 1902 s. 165—168 (formularz mszalny). — G. Dreves: *Analecta hymnica*. T. 24 s. 16—17 (rymowane oficjum brewiarzowe).

⁵⁹ *Chronologia polska* s. 228 n.

⁶⁰ H. Sobeczko: *Kult liturgiczny św. Wacława na Śląsku*. *Roc. teol.-kanon.* T. 14: 1967 z. 4 s. 55—82.

⁶¹ H. Grotendorf: *Zeitrechnung*. Bd. 2. Abt. 1 s. 28.

⁶² Sekwencję tę znają tylko śląskie mszały. — Tekst: C. Blume: *Analecta hymnica*. T. 34 s. 212—213. — H. K. s. 79 n. — W *Breviarium Wladislaviense* (Nürnberg 1502) figuruje jako hymn.

24 IV (np. BKWr 75 n, 524; BUWr I F 445; wszystkie drukowane kalendarze z l. 1483—1521) ⁶³.

29 IV Petri novi martyris, kanoniz. 1253 r.

Święto w kalendarzach wszystkich diecezji polskich. W kal. śląskim służy więc tylko przy ustaleniu czasu powstania.

5 V Gothardi ep. cf., kanoniz. 1131 r.

Na Śląsku z początku pod datą 4 maja, z rytem IX lect. (BKWr 143, 47 n). Bp Przeclaw z Pogorzeli (1342—1376), który od młodych lat czcił św. Gotarda, podniósł jego święto w 1370 r. do rytu duplex (BKWr 52 n, 75 n, 140, 524; BSD Nysa 4) ⁶⁴

8 V Stanislai ep. m., kanoniz. 1253 r.

Śląskie księgi liturgiczne notują jego święto majowe od ok. 1260 r. (są to źródła cysterskie: BUWr I F 411, 412; w kodeksach sprzed 1250 r. dopisano święto: I F 414, 415, 418); od ok. 1300 r. jako festum fori (w XIV w. są jeszcze wyjątki), z rytem simplex IX lect., od połowy XIV stulecia duplex, w XV w. triplex. Od połowy XIV w. posiada oktawę, której jednak kalendarze na ogół nie notują ⁶⁵.

9 V Apparitio s. Michaelis.

Z powodu wysokiego stopnia uroczystości św. Stanisława przeniesiono święto Anioła na 9 maja (kalendarze drukowane z l. 1483—1521; w starszych kalendarzach opuszczano często św. Michała).

19 V Ivonis cf., kanoniz. 1347 r.

Święto oficjała diec. Rennes i Tréguier († 1303 r.) notuje tylko Gniezno i Wrocław, i to bardzo rzadko (BUWr I F 445).

20 V Bernardini Senen. cf., kanoniz. 1450 r.

Kalendarze śląskie nie notują jego święta (wyjątek: Breviarium Wratisl. impr. ca. 1485, commemoratio z dopiskiem „nichil tenetur”; w kal. Diurnale Wratisl. impr. 1501 dopisano święto, również tylko jako comm.).

31 V Cantii, Cantiani et Cantianille m.

Od czasów bpa Hieronima (1051—1062) katedra wrocławska posiada relikwię „caput s. Cantiani” ⁶⁶. Dlatego obchodzono ten dzień w katedrze jako festum fori z rytem duplex (BKWr 143); w innych kościołach jako festum chori z rytem simplex cum IX lect. (BUWr M 1151); w drukowanych kalendarzach z l. 1483—1521 ze stopniem duplex.

3 VI Erasmi ep. m.

Norbertanie wrocławscy posiadali jego relikwie ⁶⁷ i obchodzili jego dzień już w XIII w. jako festum fori ⁶⁸. Dlatego kalendarz diecezjalny wyróżnił go od XV w. rytem duplex.

⁶³ W. Danielski: Z dziejów kultu liturgicznego św. Wojciecha na ziemiach polskich. Święta ku czci św. Wojciecha, *Rocz. teol.-kanon.* T. 14: 1967 z. 4 s. 83—111.

⁶⁴ Notatka w brewiarzu kolegiaty nyskiej z początku XIV w. (BUWr IF 444 k. 85v). — J. Jungnitz: Brevier s. 50. — Tenze: Der Konsekrationstag des Bischofs Przeclaw. *Z. des Ver. für Gesch. u. Altert. Schles.* Bd. 28: 1894 s. 457 (wybór na bpa w dniu św. Gotarda).

⁶⁵ W. Schenk: Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku.

⁶⁶ J. Heyne, jw. Bd. 2 s. 321 przyp. 1. — J. Jungnitz: Brevier s. 51 n.

⁶⁷ F. X. Görlich: *Urkundliche Geschichte der Prämonstratenser und ihrer Abtei zum heiligen Vinzenz vor Breslau.* Bd. 1, Breslau 1836 s. 148.

⁶⁸ *Nekrolog der Prämonstratenser zu St. Vinzens bei Breslau.* Hrsg. von P. Hein. *Z. des Ver. für Gesch. u. Altert. Schles.* Bd. 10: 1871 s. 435.

6 VI Vincentii ep. m.

Klasztor benedyktynów we Wrocławiu otrzymał w r. 1144, za pośrednictwem Piotra Włostowica, relikwie z Magdeburga. Stąd nazwa klasztor św. Wincentego, obsadzony od ok. 1190 r. norbertanami⁶⁹. Dzień św. Wincentego należał na Śląsku do świąt nakazanych (BUWr M 1151 z 1330/35 r.; BKWr 141, 143, 44 n, 48 n, 75 n); od połowy XV w. jest tylko festum chori (BKWr 524; BSD Nysa 4; kalendarze drukowane z l. 1483—1521).

13 VI Antonii cf., kanoniz. 1232 r.

Kalendarze śląskie notują jego święto od początku XIV w. (BKWr 141, 143, 48 n).

24 VI Nativitas s. Johannis Bapt.

Główny patron katedry, miasta biskupiego i diecezji wrocławskiej. Katedra posiada od 1428 r. relikwie „caput s. Johannis”⁷⁰. Jego dzień należał do najwyższych świąt rytu duplex (BKWr 143, pocz. XIV w.), później triplex (XV w.) i — jak w całym Kościele — do festa fori.

25 VI Commemoratio s. Johannis Ev.

Liturgia łączy nieraz uroczystości świętych o podobnym charakterze (np. apostołów, aniołów), albo wspomina o nich dnia poprzedniego lub następnego. Dlatego kal. śląski wspomina po św. Janie Chrzcicielu, patronie diecezji (zob. 24 VI), o św. Janie Ew.; jego dzień należał do świąt stopnia duplex (XIV w.), później triplex (XV w.), a w katedrze do festa fori (BKWr 143).

29 VI Petri et Pauli Ap.

Święto ogólnokościelne, należało w diecezji wrocławskiej do festa duplicia, a od pierwszej połowy XV w. do festa triplicia (BUWr I F 442 sprzed 1422 r.⁷¹), co bp Jan IV dopiero 1497 r. statutem synodalnym zatwierdził⁷².

2 VII Visitatio s. Marie.

W kal. franciszkańskim od 1263 r., w diecezji praskiej od r. 1385⁷³, w kal. rzymskim od r. 1389⁷⁴, w kal. śląskim od końca XIV w. (BUWr I Q 251, R 165); od początku XV w. z oktawą⁷⁵, rytem triplex i jako festum fori⁷⁶.

3, 5. VII Procopii abb. cf., kanoniz. 1204 r.

Święto opata Sázary, patrona Czech (po św. Wacławie), diecezje polskie obchodziły w dniu 4 lipca⁷⁷, tylko na Śląsku najpierw 3 lipca (BKWr 143), a później 5 lipca (BKWr 140 z pierwszej poł. XV w.; BUWr I Q 251 z końca XIV w.).

⁶⁹ J. Jungnitz: Brevier s. 53, 67. — J. Heyne, jw. Bd. 1 s. 162.

⁷⁰ J. Jungnitz: Die Johannesreliquien in Breslauer Domschatze. *Schles. Pastoralbl.* Bd. 29: 1908 s. 83 n.

⁷¹ *Chronologia polska* s. 10, 195 (ilustr.).

⁷² J. Sawicki: *Concilia Poloniae*. T. 10 s. 552.

⁷³ K. A. H. Kellner: *Heortologie oder die geschichtliche Entwicklung des Kirchenjahres und der Heiligenfeste von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. 2 Aufl. Freiburg 1. Br. 1906 s. 194.

⁷⁴ Zarządzenie wprowadzenia święta wznowiono w 1441 r. dla tych krajów, które go z powodu wielkiej schizmy na Zachodzie dotąd nie znały.

⁷⁵ J. Jungnitz (Brevier s. 55) przytacza dokument bpa Wacława z 1416 r. dotyczący oktawy Nawiedzenia NMP i przeniesienia translatio s. Thome Ap. na „in crastino octave visitacionis marie”. Dokument znajduje się w Statuta Rudolphina Capituli Wratisl. k. 55r (BKWr III a 1).

⁷⁶ Festum fori od 1426 r. (J. F. Pedewitz, jw. s. 33).

⁷⁷ *Chronologia polska* s. 252.

3, 12. VII Translatio s. Thome Ap.

Ze względu na wprowadzoną oktawę Nawiedzenia NMP bp Waclaw przeniósł w 1416 r. uroczystość translacji św. Tomasza Ap. z 3 lipca na dzień „in crastino octaue visitationis marie”⁷⁸, faktycznie na 12 lipca. Pod tą nową datą figuruje w BKWr 75 n jako dopisek, w 524; w kalendarzach drukowanych z l. 1483—1521.

26 VII Anne matris Marie.

Święto przyjęło się od ok. r. 1350 prawie na całym Zachodzie, od czasu pap. Sykstusa IV (1471—1484) — w całym Kościele. W kalendarzach śląskich występuje ono od początku XIV w. (BUWr R 164, 165, I F 444 dopisek; BKWr 141, 44 n, 75 n, 143, 140, 524; BSD Nysa 4). W XIV stuleciu zaliczono je w niektórych kodeksach do świąt nakazanych (BUWr M 1151, B 1710, I Q 246). W XIV i XV w. miało rangę IX lect., od r. 1509, na mocy statutu synodalnego bpa Jana Turzo⁷⁹, posiadało ryt duplex, co uwzględniono jednak dopiero w kal. drukowanym z 1521 r.

5 VIII Dominici cf., kanoniz. 1234 r.

Kalendarze śląskie notują jego święto od początku XIV w. pod 5 sierpnia. Dopiero po wprowadzeniu święta Marie Nivis (zob. poniżej) przesunięto św. Dominika na 4 sierpnia. Praktyka była jednak niejednolita: w drukowanych kalendarzach z l. 1483—1505 brakowało pierwotnie Marie Nivis i dlatego św. Dominik zajmował nadal 5 sierpnia. Dopiero w ostatnich dwóch kalendarzach z 1519 i 1521 r. zastosowano nową datę 4 sierpnia, którą również ręcznie dopisano w niektórych starszych drukach.

5 VIII Marie Nivis.

Dawne księgi liturgiczne używane w Polsce nie znają święta, będącego właściwie rocznicą konsekracji kościoła Santa Maria Maggiore w Rzymie (V w.). Rubryka w brewiarzu praskim z ok. 1400 r. (BUWr I F 443) mówi o wprowadzeniu Marie Nivis przez arcybiskupa praskiego Jana de Jenzenstein (1379—1396) i o zatwierdzeniu święta przez następcę, bpa Wolframa (1396—1402). Nie miało to jednak wpływu na kal. śląski. Dopiero po przyjęciu święta przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba z Sienna w r. 1475, o czym dowiadujemy się również z rubryki rękopiśmiennego brewiarza gnieźnieńskiego z r. 1504⁸⁰, pojawia się ono w kal. śląskim; dopisano je w niektórych kodeksach (np. BUWr I F 342 z ok. r. 1421, BSD Nysa 4 — Miss. Wrat. z XIV w. z kolegiaty nyskiej), a nawet jeszcze w drukowanych kalendarzach; w druku występuje dopiero w kalendarzach z 1519 i 1521 r.

6 VIII Transfiguratio Domini.

Pap. Kalikst III ustanowił to święto w 1457 r. w całym Kościele, jako wyraz wdzięczności za zwycięstwo nad Turkami koło Belgradu dnia 6 sierpnia 1456 r. Bp Tomasz Strzemiński wprowadził je w Krakowie w r. 1459⁸¹, a bp Rudolf w 1466 lub 1469 r. w diecezji wrocławskiej⁸². Święto dopisano w starszych kodeksach (np. BUWr I F 342, 344) i umieszczono w kalendarzach z czwartej ćwierci XV w. (BKWr 524, kalendarze drukowane z l. 1483—1521, duplex).

⁷⁸ Por. przyp. 75.

⁷⁹ J. S a w i c k i: Concilia Poloniae. T. 10 s. 558.

⁸⁰ BKGr 37. — T. T r z c i ń s k i: Katalog rękopisów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie aż do początku wieku XVI. Poznań 1910 s. 115 n.

⁸¹ Statuta synodalia episcoporum cracoviensium XIV et XV saeculi. Ed. U. H e y z m a n n. W: Starodawne prawa polskiego pomniki. T. 4. Kraków 1875 s. 110.

⁸² Notatki współczesne w Breviarium Wratisl. z XV w. (BUWr Akc 725/48 k. 491r — podaje 1469 r.) i w Missale Wratisl. z XIV/XV w. (BKWr 143 — podaje 1466 r.).

12 VIII Clare v., kanoniz. 1255 r.

Święto notują najstarsze zachowane kalendarze diecezji wrocławskiej (BUWr I F 351; BKWr 143, 44 n).

19 VIII Ludovici ep. cf. ord. min., kanoniz. 1317 r.

Święto zakonu franciszkańskiego, nieznane kalendarzom diecezji polskich, występuje w niektórych kodeksach śląskich (np. BUWr I F 444 dopisek, 445; BSD Nysa 4; brak go w drukowanych kalendarzach z l. 1483—1521). W BKWr 524 dodano określenie „regis”, mylono go więc ze św. Ludwikiem, królem francuskim, † 1270, kanoniz. 1297 r., którego święta (25 VIII) rękopisy i starodruki śląskie nie wspominają.

20 VIII Bernardi abb., kanoniz. 1174 r.

W kal. śląskim od XIV w. (BKWr 143, 44 n) jako commemoratio.

25 VIII Translatio s. Hedwigis.

Krótko po kanonizacji nastąpiło dnia 25 sierpnia 1267 r. podniesienie (elevatio) relikwii patronki Śląska z grobu w kościele klasztorным cystersek w Trzebnicy i przeniesienie (translatio) ich do nowego sarkofagu umieszczonego w tym samym kościele. Święto translacji notują kalendarze wszystkich diecezji polskich (Lubusz pod 26 VIII); na Śląsku jednak posiada od początku XIV stulecia stopień IX lect. (BKWr 143), a w XV w. ryt duplex (kalendarze drukowane z l. 1483—1521).

25, 26 VIII Translatio Adalberti m.

Podczas gdy prawie wszystkie diecezje polskie od XIV/XV w. w dniu 20 października obchodziły święto przeniesienia relikwii św. Wojciecha do Gniezna (pierwotnie chodziło o podniesienie odnalezionych relikwii w 1090 r. po najeździe czeskim), Praga upamiętniła świętem 25 sierpnia przeniesienie wprowadzonych w 1038 r. relikwii z Gniezna do stolicy Czech. Kalendarz śląski wykazuje w tym wypadku przewagę czeskich wpływów na Śląsku nad przynależnością do metropolii gnieźnieńskiej, przyjmując czeską datę sierpniową⁸³. Święto pojawia się w kalendarzach diecezji wrocławskiej dopiero od drugiej połowy XIV w., i to albo 25 sierpnia (BKWr 143, 48 n) albo, z powodu translatio s. Hedwigis — 26 sierpnia (BUWr I Q 251, I F 445; BSD Nysa 4; BKWr 524; kalendarze drukowane z l. 1483—1521).

29 VIII Decollatio s. Johannis Bapt.

Dzień męczeństwa patrona diecezji wrocławskiej należał do świąt nakazanych (BKWr 141, 143, 44 n, 48 n, 524; BUWr M 1151: wykaz świąt z lat 1330/35) i w XV w. do najwyższych świąt rytu triplex (BSD Nysa 4; BKWr 524; kalendarze drukowane z ok. r. 1485, 1499, 1501, 1519).

27 IX Translatio s. Stanisłai ep. m.

Święto występuje w kodeksach śląskich od trzydziestych lat XIV w.; od początku XV w. obchodzono je w całej diecezji, z początku jako festum simplex novem lectionum, od ok. 1370 r. jako duplex i (tylko w niektórych ośrodkach) dzień wolny od pracy⁸⁴.

28 IX Wencesłai m.

Święto patrona Czech i katedry na Wawelu należało na Śląsku od XIV w. (BUWr M 1151) do 1580 r. do festa fori rytu duplex (od drugiej połowy XIV w.).

⁸³ Por. przyp. 63.

⁸⁴ Por. przyp. 65.

W jednym tylko kalendarzu (BKWr 47 n, wyraźne wpływy czeskie) posiada oktawę⁸⁵.

4 X Francisci cf., kanoniz. 1228 r.

Kult założyciela zakonu braci mniejszych przyjął się szybko w całej Europie. Śląskie kalendarze diecezjalne XIII w. nie zachowały się, ale imię św. Franciszka występuje w kal. norbertanów wrocławskich XIII w.⁸⁶ i w litanii do Wszystkich Świętych psalterza franciszkańskiego z ok. 1255/68 r. (BUWr I Q 233). W kal. diecezjalnym posiada od XIV w. stopień IX lect. (BKWr 143; kalendarze drukowane z l. 1483—1521). Synod prowincjalny w Piotrkowie z r. 1510, którego statuty ogłoszono na synodzie diecezjalnym we Wrocławiu w r. 1511, podniósł święto do godności festum fori⁸⁷.

15 X Hedvigis vid. ducisse Slesie, kanoniz. 1267 r.

Święto patronki Śląska obchodzone zapewne niezadługo po kanonizacji. Kapituła generalna cystersów wprowadziła je w 1269 r. do wszystkich klasztorów w Polsce⁸⁸. W kalendarzach diecezjalnych jest ono od początku XIV w. festum fori (BKWr 143; BMWr M 1151), co zatwierdził statut synodalny z r. 1344⁸⁹. Od ok. r. 1400 posiada oktawę (BSD Nysa 4) i otrzymuje w XV w. najwyższy stopień triplex⁹⁰.

8 XI Octava Omnium Sanctorum.

Bp Piotr Nowak zarządził 29 X 1450 wprowadzenie oktawy Wszystkich Świętych, zaznaczając, by nie obchodzono tylko ósmego dnia „sub festo IX lectionum”, ale również poszczególne dni oktawy „per integros octo dies inclusive”⁹¹. Oktawę notują kodeksy drugiej połowy XV w. (np. BKWr 140, 524; kalendarze drukowane z l. 1483—1521), w starszych kalendarzach dopisano je po 1450 r. (np. BSD Nysa 4).

12 XI Dedicatio Ecclesie Wratislaviensis.

Rocznicę konsekracji katedry wrocławskiej obchodzono w niedzielę po św. Marcynie (11 XI): „proxima dominica post Martini dedicatio ecclesie Wratislaviensis” (BUWr I F 347, Miss. Wrat. z 1459 r.). W kalendarzach umieszczono święto pod 12 listopada (BUWr I F 445, 450; BKWr 524; kalendarze drukowane z ok. r. 1485, 1499, 1501, 1521).

19 XI Elisabeth vid., kanoniz. 1235 r.

Święto siostrzenicy św. Jadwigi obchodzono na Śląsku od ok. 1300 r. jako dzień wolny od pracy (BUWr 351; BKWr 143, 44 n, 52 n, kalendarze drukowane z l. 1483—1521).

⁸⁵ Por. przyp. 60.

⁸⁶ Jak przyp. 68 s. 444.

⁸⁷ Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w w. XVI. Zebrał B. Ulanowski. W: *Archiwum Komisji Prawniczej*. T. 1. Kraków 1895 s. 347. — J. Sawicki: *Concilia Poloniae*. T. 10 s. 217 n.

⁸⁸ Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786. Ed. J. Canivez. T. 3. Louvain 1935 s. 182.

⁸⁹ Sigismundus Rosicz: *Gesta diversa transactis temporibus facta in Silesia et alibi*. [Wyd.] F. Wachter. W: *Scriptores rerum Silesiacarum*. T. 12. Breslau 1883 s. 39. — J. Sawicki: *Concilia Poloniae*. T. 10 s. 98.

⁹⁰ S. Zdanowicz: *Zarys historyczny liturgicznego kultu św. Jadwigi*. *Ruch biblij*. R. 6: 1953 s. 102—115.

⁹¹ Dokument zawierający zarządzenie bpa Piotra opublikował z rękopisu bibl. kościoła św. Piotra i Pawła w Legnicy W. Gemoll (*Mittheilungen aus Liegnitzer Handschriften. Petro-Paulinische Kirchenbibliothek. Z. des Ver. für Gesch. u. Altert. Schles.*, Bd. 34: 1900 s. 392). — Por. J. Jungnitz: *Brevier* s. 64.

21 XI Presentatio Marie.

Od 1372 r. święto w kal. Kurii Papieskiej w Awinionie, od 1456 r. w Gnieźnie (statut arcybpa Jana Sprowskiego⁹²), od tego czasu w kal. wrocławskich kanoników reg. (BUWr I Q 174, brewiarz z 1457 r.), a od 1473 r. festum chori duplex w całej diecezji wrocławskiej (statut bpa Rudolfa⁹³). Dlatego notują je dopiero kalendarze od drugiej połowy XV w. (BKWr 40, 524; kalendarze drukowane z l. 1483—1521); w niektórych starszych kodeksach uzupełniono brakujące święto (BKWr 48 n; BUWr I F 342, 344, 347).

8 XII Conceptio s. Marie Virg.

Święto w kal. śląskim od początku XIV w (BUWr M 1151, I F 358; BKWr 143, duplex), w XV stuleciu należy do świąt nakazanych (BKWr 52 n, 524; BSD Nysa 4, kalendarze drukowane z l. 1483—1521) z rangą triplex (BKWr 524; BSD Nysa 4; niektóre kalendarze drukowane z l. 1483—1521) i z oktawą (BKWr 524; kalendarze drukowane z l. 1519, 1521). W 1476 r. Leonard Nogarola ułożył nowe oficjum brewiarzowe, przyjęte na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie w 1510 r. i następnie na synodzie wrocławskim w r. 1511⁹⁴.

23 XII Vigilia vigilie Christi.

Prewigilię Bożego Narodzenia znają kalendarze Kamienia, Lubusza, Poznania i Wrocławia, tu od początku XIV w (BUWr I F 342, 445, R 164, 165, 166; BKWr 143, 524; BSD Nysa 4; kalendarze drukowane z ok. r. 1485, 1499, 1501, 1521).

29 XII Thome Cant. ep. m., kanoniz, 1173.

Święto arcybiskupa Canterbury należy w niektórych kodeksach śląskich do festa fori⁹⁵.

Święta ruchome:

Corporis Christi — w czwartek po Niedzieli Trójcy św.

Po różnych próbach (1246 — Liège, 1264 — bulla pap. Urbana IV, z powodu jego śmierci nie ogłoszona) wprowadzono święto Bożego Ciała w całym Kościele w r. 1317; od 1389 r. jest ono festum fori. Kraków przyjął je już w r. 1320⁹⁶. Najstarsze śląskie księgi liturgiczne, zawierające oficjum na Boże Ciało, są pochodzenia cysterskiego (BUWr I F 397 z ok. 1330 r., dopis.; I F 413 z ok. 1320 r.: formularz na końcu Proprium Sanctorum, sekwencja na końcu kodeksu), w ewangeliarzu kolegiaty głogowskiej z 1348 r. (BUWr I F 459) święto jest dopisane. Bp Wacław zakazał na synodzie wrocławskim w 1410 r. licznych wystawień Najśw. Sakramentu, czyniąc jednakże wyjątek dla święta Bożego Ciała⁹⁷.

⁹² J. Sawicki: *Concilia Poloniae*. T. 5: Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty. Warszawa 1950 s. 62.

⁹³ J. Sawicki: *Concilia Poloniae*. T. 10 s. 502.

⁹⁴ J. Jungnitz: *Das Fest Mariä Empfängnis in der Breslauer Diözese*. *Schles. Pastoralbl.* Bd. 25: 1904 s. 231 n. — J. Sawicki: *Concilia Poloniae*. T. 10 s. 217. — Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego... s. 347. — J. Wojtkowski: *Wiara w Niepokalane Poczęcie Najśw. Marii Panny w Polsce*. Lublin 1958 s. 25—32, 113 n.

⁹⁵ W. Schenk: *Zagadnienie zależności kultu św. Stanisława Biskupa od kultu św. Tomasza Kantuaryjskiego w świetle śląskich rękopisów liturgicznych*. *Rocz. teol.-kanon.* T. 4: 1957 z. 1 s. 73—85.

⁹⁶ Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera z 2 października 1320 r. *Wyd. J. Fijałk.* Kraków 1915 s. 21—23.

⁹⁷ J. Sawicki: *Concilia Poloniae*. T. 10 s. 387. — J. Jungnitz: *Geschichte der Fronleichnamsprozession in Breslau*. Breslau 1898 (Odb. z *Schles. Pastoralbl.* Bd. 19: 1898). — Z. Zalewski: *Święto Bożego Ciała w Polsce*, Lublin 1966 (maszynopis).

Lancee et clavorum Domini — w piątek po Niedzieli Przewodniej.

W Czechach i Niemczech święto obchodzone od 1353 r. W latach 1350—1424 przechowywano św. włócznię w Pradze⁹⁸. W rękopisach śląskich święto pojawia się pod koniec XIV w (BUWr M 1137, 1142, B 1710; BKWr 47 n; XV w.: BUWr M 1127, 1141, R 3057, 520; BKWr 138, 49 n; mszały drukowane z l. 1499, 1505, 1519); w niektórych mszałach formularz umieszczono wśród wotyw (BUWr I F 350, 357, M 1154, B 1712)⁹⁹.

*

QUO MODO SILESIENSIIUM MANUSCRIPTORUM LITURGICORUM
TEMPUS ORTUS AC LOCUS ORIGINIS ET USUS DEFINIRI POSSINT?

Summarium

Quo articulo fit conamen, ut criteria comparentur, quibus adhibitis, silensium manuscriptorum liturgicorum ortus tempus atque originis et usus locus definiri possint. Auctor colophones, explicita, paginas illuminatas, notitias proprietarias, annales, necrologicas, miscellaneas, pergamenae chartae genera, aquatica paginarum impressa, signa gentilicia, quae „ex libris” et „super ex libris” dicuntur, rubricas, textus liturgicos (imprimis silensium originis sequentias) exhibet. Attamen notationum musicarum, generum choralis gregoriani, codicum operculorum curam non habet. Quae quidem quaestio maxime peculiari studio indiget. Attentissimo animo in mediaevalis dioecesis vratslaviensis calendarium fertur, illius proprias et praecipuas notas conferendo.

⁹⁸ J. H. Emminghaus: Heilige Lanze. W. *Lexikon für Theologie und Kirche*. 2 Aufl. Bd. 6. Freiburg 1961 szp. 791—792.

⁹⁹ Na podstawie materiałów zebranych przez ks. Jerzego Kopecia (Lublin).

SPIS TREŚCI

1. Kolofony, eksplicyty	[2]
2. Iluminacje	[3]
3. Notatki własnościowe, kronikarskie, nekrologiczne	[4]
4. Charakter pisma	[6]
5. Pergamin i papier. Znaki wodne	[6]
6. Herby, ekslibrisy, supereklibrisy	[7]
7. Notacja muzyczna, rodzaj chorału, oprawy kodeksów	[8]
8. Rubryki	[8]
9. Teksty liturgiczne	[8]
10. Kalendarz. Proprium Sanctorum. Proprium de Tempore	[11]
Summarium	[21]